

МИКОЛА БЕРДЯЄВ ТА ПЕТРО КУДРЯВЦЕВ ПРО АБСОЛЮТНІСТЬ І ВІДНОСНІСТЬ НАУКОВОЇ ІСТИНИ

Богдан Матюшко

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Анотація:

Здійснюється порівняльний аналіз оцінок релятивістських поглядів у теорії наукового пізнання двома впливовими представниками української філософської думки початку ХХ ст. – Миколою Олександровичем Бердяєвим (1874–1848) та Петром Павловичем Кудрявцевим (1868–1940). Розглянуто джерела їх критичного ставлення до епістемологічного релятивізму, виявлено причини однакості обох мислителів у цьому питанні, які полягають в утвердженні абсолютних цінностей. Для М. Бердяєва такими цінностями є істина, свобода і гідність людини, для П. Кудрявцева, по суті справи, – аналогічні, поєднані з виявленням негативних результатів застосування принципу відносності до пізнавального процесу. Названі причини криються в осмисленні епістемологічного змісту трансцендентальної свідомості, опис якої здійснив І. Кант.

Матюшко Богдан. Николай Бердяев и Петр Кудрявцев об абсолютности и относительности научной истины

Осуществляется сравнительный анализ оценок релятивистских взглядов в теории научного познания двумя влиятельными представителями украинской философской мысли начала ХХ в. – Николаем Александровичем Бердяевым (1874–1848) и Петром Павловичем Кудрявцевым (1868–1940). Рассмотрены источники их критического отношения к эпистемологическому релятивизму, выявлены причины единодушия обоих мыслителей в этом вопросе, которые заключаются в утверждении абсолютных ценностей. Для Н. Бердяева такими ценностями являются истина, свобода и достоинство человека, для П. Кудрявцева, по сути, – аналогичные, соединенные с выявлением негативных результатов применения принципа относительности к познавательному процессу. Названные причины кроются в осмыслении эпистемологического содержания трансцендентального сознания, описание которого осуществил И. Кант.

Matiushko Bohdan. Mykola Berdiaev and Petro Kudriavtsev on absoluteness and relativity of the scientific truth

The article represents the results of comparative analysis of relativistic views in theory of scientific knowledge carried out by two influential representatives of Ukrainian philosophy in the beginning of the 20th century Mykola Oleksandrovych Berdiaev (1874–1948) and Petro Pavlovych Kudriavtsev (1868–1940). Sources of their critical attitude to epistemological relativism have been studied and causes of the thinkers' unanimous opinion in this question have been found: they are in confirmation of the absolute values. For M. Berdiaev such values are truth, liberty and human dignity, and for P. Kudriavtsev they are mainly analogous ones connected with display of negative results while applying the relativistic principle in cognitive process. The above causes lie in grasping I. Kant's epistemological content of the transcendental consciousness.

Ключові слова:

наукова істина, епістемологічний абсолютизм і релятивізм, позитивізм, неокантіанство, абсолютне й відносне наукове знання, трансцендентальна свідомість.

научная истина, эпистемологический абсолютизм и релятивизм, позитивизм, неокантианство, абсолютное и относительное научное знание, трансцендентальное сознание.

scientific truth, epistemological absolutism and relativism, positivism, Neo-Kantianism, absolute and relative scientific knowledge, transcendental consciousness.

Нині утвердилася думка, що найважливішою ознакою дійсності є її плюралістичність. Безперечно, така постановка питання дає можливість точніше вивчити певні явища суспільного, індивідуального життя, а також природи як середовища існування людства. Але є цілком реальна небезпека, прояви якої теж більш ніж очевидні: відмова від традиційних цінностей під гаслом утвердження всезагальної відносності призводить не лише до подолання тенденцій догматизації певних наукових та етичних положень, а й до руйнування духовного світу людини, врешті-решт, до численних особистих трагедій. Засобом запобігання негативним наслідкам відверто некритичного наслідування модних інтелектуальних течій може слугувати традиційна філософська спадщина, насамперед українська, до якої варто включити найрізноманітніші вчення та течії кінця ХІХ – початку ХХ ст., тобто доби посткласики.

Наведені міркування визначають актуальність обраної теми, оскільки йдеться про культурну й світоглядну ситуацію, багато в чому подібну до сучасної. Якщо ми маємо справу з протистоянням «традиційне–сучасне»,

що набуває ціннісного виміру «вічне–тимчасове», то очевидними є дві речі: руйнування «старого», за всієї своєї позірної привабливості, має межу, за якою припиняється саме існування людини як носія світогляду, а по-друге, те, що навіть найменші відповіді на життєво-практичні питання ґрунтуються на такому чи інакшому визначенні першооснов дійсності (метафізика), можливостях її осягнення (гносеологія) і перетворення (праксеологія). З огляду на це, заслуговують на увагу праці двох філософів, які презентували Київ як визнаний культурний центр України ще в минулому столітті. Це видатний філософ-персоналіст і релігійний мислитель Микола Олександрович Бердяєв (1874–1948) та останній професор філософії Київської духовної академії Петро Павлович Кудрявцев (1868–1940), праці яких вийшли друком, повторимося, в час, дуже подібний до нашого. Йдеться про першу книгу Бердяєва «Суб'єктивізм та індивідуалізм у суспільній філософії. Критичний етюд про М. К. Михайловського», видану 1901 р., та успішно захищену 1908 р. магістерську дисертацію Кудрявцева «Абсолютизм чи релятивізм? Спроба історико-

критичного вивчення чистого емпіризму новітнього часу в його відношенні до моральності та релігії. Prolegomena».

Першоджерелами цієї статті є «Суб'єктивізм та індивідуалізм у суспільній філософії» [2], а також знана філософська автобіографія М. Бердяєва «Самопізнання» [3] і, звісно, «Абсолютизм чи релятивізм?» П. Кудрявцева [5]. Щодо наявних наукових розвідок сучасних авторів, то слід констатувати, що філософська спадщина видатного київського персоналіста привертає до себе більше уваги, ніж знахідки останнього професора КДА. Традиційно предметом розгляду є ті ідеї М. Бердяєва, які стосуються антропологічної проблематики як серцевини персоналізму та екзистенціалізму. І проте, перша книга відомого мислителя й висловлені в ній міркування є незамінними для ґрунтовного вивчення й осмислення еволюції його поглядів. Відповідну увагу на праці «Суб'єктивізм та індивідуалізм у суспільній філософії» зосереджують Тетяна Андреева [1] і Сергій Радіонов [7]. Вадим Свириденко [8] прямо звертається до проблеми науки у філософській творчості М. О. Бердяєва, а Володимир Капітон [4] розглядає філософію Бердяєва в колі питань про реальність об'єктивних законів. При цьому останні двоє вчених, не посилаючись безпосередньо на першу книгу досліджуваного мислителя, цілком адекватно відтворюють відповідні погляди видатного киянина. Значення першої праці М. Бердяєва для формування його поглядів на проблему особистості підкреслює швейцарська дослідниця Регула Цвален [9]. Що стосується П. Кудрявцева, то його філософські знахідки висвітлено в окремому розділі узагальнювальної монографії Наталії Мозгової «Київська духовна академія, 1819–1920: Філософський спадок» [6]⁵⁰.

З огляду на вищесказане, метою цієї статті є вивчення картини поглядів двох київських мислителів – М. Бердяєва та П. Кудрявцева на такі важливі властивості наукової істини, як абсолютність і відносність, а завданнями – з'ясування спільних і відмінних рис у розв'язанні ними відповідної епістемологічної проблеми, а також визначення ступеня конструктивності їх

критики позитивістських поглядів на цю проблему.

Перший факт засвідчує спільність філософських інтересів обох мислителів, з яких перший – М. Бердяєв – на час написання своєї книги обстоював «легальний марксизм», а другий – П. Кудрявцев – готував свою магістерську дисертацію, якою і є «Абсолютизм чи релятивізм?». Хоч які протилежні інтелектуальні кола презентують ці вчені, предмет їх критичного дослідження, власне, один – позитивістська філософія науки та епістемологія. Дещо відмінними є безпосередні мотиви звернення до неї. Так, Бердяєв звертається до «суб'єктивного методу в соціології», запропонованого одним з найвідоміших російських позитивістів XIX – початку XX ст. Миколою Костянтиновичем Михайловським. Цей «оригінальний продукт російської думки... не був достатньо з'ясований ні ними самими, ні їхніми критиками, оскільки жодна з цих сторін не дійшла до самого кореня, до філософських засад питання про взаємовідношення (тут і далі – курсив в оригіналі – Б. М.) суб'єктивного та об'єктивного. А між тим, це питання перебуває в центрі нашого світогляду» [2, с. 90]. П. Кудрявцев починає з вказівки на безпосередній зв'язок між світоглядними орієнтирами та мораллю: «той чи інший кінець боротьби між абсолютизмом і релятивізмом у філософії має вирішальне значення для позитивного чи негативного ставлення до теоретичного виправдання моральності як явища, відмінного від звичаїв, що склалися фактично, та релігії...» [5, с. 25]. Загалом, його праця є філософською апологією християнської етики, тому відповідні питання розроблені в ній серед іншого, поряд з посиланнями на Старий і Новий Заповіти, на основі критичного аналізу релятивістських пізнавальних настанов в історії філософії. Визначення протиборчих напрямів таке (Висновки 1, 2, 3 з дослідження Кудрявцева): «абсолютизм є визнанням абсолютних норм, цілей і оцінок; релятивізм є запереченням абсолютних норм, цілей і оцінок; послідовно проведений релятивізм є ніщо інше, як нігілізм» [5, с. 325]. Названі й головні представники обох напрямів. Для теоретичного релятивізму ними є «філософи, які стоять на ґрунті чистого досвіду, такі, як Протагор, Юм, Мілль, Лаас, Авенаріус і Мах» [5, с. 26], до абсолютистів, як свідчить текст книги, належать Сократ, Георг Гегель і Вільгельм Віндельбанд.

Обидва київські філософи чітко визначили теоретико-методологічні засади своїх досліджень. М. Бердяєв зазначав, що його перша книга «являє

⁵⁰ Російська версія окремого розділу цієї монографії, присвяченого П. П. Кудрявцеву – «Последний профессор философии Киевской духовной академии Петр Кудрявцев», побачила світ удвох виданнях: у збірці «О религиозных философах Украины и России: персоналогические очерки». – Полтава : ООО «АСМИ», 2010. – С. 109–123, – та в першому тому творів філософа як вступна стаття: див. Кудрявцев П. П. Сочинения: в 2 т. Т. 1. Абсолютизм или релятивизм? / П. П. Кудрявцев ; под ред. Волкова А. Г. ; авт. вступ. ст. Мозговая Н. Г. – Мелитополь, 2012. – С. 5–24.

собою спробу синтезу марксизму в критичній формі з ідеалістичною філософією Канта й частково Фіхте. Гегельянцем я зовсім не був, як інші марксистки. Найбільш суттєвим у моїй книзі було міцне, основоположне переконання, що істина, добро, краса не залежать від класової боротьби, визначаються не соціальним середовищем, а трансцендентальною свідомістю. Я твердо стояв на кантівському аргіогі, яке має не психологічний, а логічний та етичний характер. Але психологічна свідомість залежить від соціального середовища, від класового становища. Можуть бути більш або менш сприятливі умови для засвоєння істини й справедливості, вкорінені в трансцендентальній свідомості. Словосполучення «класова істина» є нісенітницею» [3, с. 368]. Тому не дивно, що сучасні дослідники, зокрема Т. Андреева, визначають шлях еволюції філософських поглядів М. Бердяєва так: «Критикуючи «легальний марксизм», він заперечує основоположні марксистські й абсолютизує кантіанські ідеї. Так, мислителя не влаштовує те, що в марксизмі принижується роль особистості, не враховується специфіка індивідуально-духовного... На протигагу цьому Бердяєв пропонує вважати індивідуальне першорядним фактором духовного життя» [1, с. 278]. П. Кудрявцев виходить з того, що «двом напрямам життя відповідають два розуміння життя, і як перші взаємно виключають один одного, так само і другі. Тому історія філософії являє собою безперервну боротьбу двох напрямів – абсолютизму й релятивізму, що переплітається з боротьбою аналогічних напрямів у самому житті, ускладнюючи його або, навпаки, сама ускладнюючись ним» [5, с. 70–71]. Подібно до автора «Суб'єктивізму та індивідуалізму...», головним предметом критики П. Кудрявцева є епістемологічні ідеї позитивізму. Як слушно зауважує Н. Мозгова, у своїй магістерській дисертації «він вперше оприлюднив власні теоретико-філософські уподобання, причому головна увага була зосереджена на критиці теоретичних основ другого позитивізму (емпіріокритицизму)» [6, с. 264].

Бердяєв визнавав очевидні здобутки позитивістської епістемології, насамперед ідеї свого головного опонента: «с наука, у якій «суб'єктивний метод» отримав права громадянства. Це психологія. Усі видатні психологи нашого часу визнають недостатність одного об'єктивного методу для розробки психологічної науки й необхідність методу суб'єктивного, методу самоспостереження» [2, с. 148]. Щоправда, дещо раніше він зауважував: «у безглуздому словосполученні «суб'єктивний

метод» – з іменником, який має чисто логічний сенс (метод) узгоджується прикметник, який має сенс виключно психологічний (суб'єктивний)» [2, с. 116], і «ми категорично твердимо: якщо визнати разом з емпіриками існування лише однієї психологічної свідомості, яка черпає весь свій зміст з досвіду, то руйнується все загальнообов'язкове в пізнанні, отже, все об'єктивне, і ми доходимо до скептичного суб'єктивізму» [2, с. 95]. П. Кудрявцев міркує, по суті, аналогічно. Так, на його думку, Ріхард Авенаріус і Ернст Мах «являють у своїй особі серйозних і невтомних наукових працівників, для яких у найвищому ступені дорогими є інтереси наукової істини...», але результати їх філософського дослідження «виявляються руйнівними щодо тих філософських теорій і релігійних вірувань, у яких знаходить своє вираження абсолютистичний напрямок думки і життя, тому емпіризм Маха й Авенаріуса характеризується послідовним утвердженням релятивістичного погляду, однаково неприйняттого як для філософського, так і для релігійного абсолютизму» [3, с. 91]. Наприкінці книги останнього професора філософії КДА про підсумки філософування новітніх на той час емпіриків читаємо: «Як нема безумовно стійких комплексів, так нема й безумовно стійких знань. Сутність знання як буденного, так і наукового, між якими немає принципової відмінності, полягає в пристосуванні уявлень до фактів, що досягається за допомогою опису фактів, а оскільки факти змінюються – змінюються й знання: одні уявлення відживають свій вік, інші наново виникають без кінця: нічого стійкого!» [3, с. 322–323]. Наведені цитати з праць київських філософів є показовими, адже дають підстави твердити, що М. Бердяєв і П. Кудрявцев виявляють однастайність у такому важливому питанні, як неприйнятність абсолютизації конкретних, спеціальних здобутків функціонування наукової істини в її релятивістській, насамперед позитивістській версії.

Підстави абсолютності наукової істини, про які ведуть мову М. Бердяєв і П. Кудрявцев, якщо розглядати їх у власне філософському аспекті (тобто без урахування того факту, що в представника духовно-академічної філософії вони гармонійно поєднанні з основними світоглядними орієнтирами православного християнства) мають кантіанське й неокантіанське походження. Зокрема, майбутній пасажир «філософського пароплава» свідчить, що класична (кореспондентська) версія наукової істини зовсім не єдина з можливих і далеко не стовідсотково адекватна: «Звичайний

критерій об'єктивної істинності в пізнанні – відповідність зовнішнім об'єктам – у філософії недостатній, необхідно, щоб ця відповідність була *однаковою* для будь-якої свідомості, а це можливо лише з визнанням трансцендентальних елементів свідомості, які і є верховним критерієм» [2, с. 97]. Саме це гарантує об'єктивність і абсолютність наукової істини: «джерелом об'єктивізму в пізнанні є трансцендентальна логічна свідомість, індивідуальна ж психологічна свідомість є джерелом суб'єктивізму. Ми визнаємо наявність *об'єктивної істини*; її логічні підстави абсолютні й непорушні; основною її ознакою є *загальнообов'язковість*» [2, с. 97]. П. Кудрявцев цілком поділяє цю точку зору. Викладаючи погляди засновника німецької класичної філософії в контексті протиборства абсолютизму й релятивізму, він наголошує на тому, що «природа є... побудовою нашого розуму, ...не індивідуального, а надіндивідуального, загальнолюдського, який, немовби втілюючись у тій чи іншій особистості, підкоряється у своїй діяльності лише своїм власним законам» [5, с. 159]. Навіть більше: у книзі київського академіста є покликання на працю Бердяєва «Sub specie aeternitatis. Дослідження філософські, соціальні й літературні», яка вишла друком у 1907 р., що знову вказує на неминучість вибору між абсолютизмом і релятивізмом: «російська філософська думка стоїть тепер на роздоріжжі... є шляхи вже пройдені й такі, що ведуть у пустелю» [5, с. 104–105].

Поряд з терміном «трансцендентальна свідомість» обидва київські мислителі вживають ще одне важливе поняття неокантіанства – нормальне пізнання: покликаючись на Алоїза Ріля, М. Бердяєв зазначає: «Ми виходимо з передумови про наявність *нормального пізнання*. Об'єктивно істинне є гносеологічно нормальне» [2, с. 96], а П. Кудрявцев підкреслює по суті аналогічну, навіть більш конкретну й однозначну думку Віндельбанда: «Істину не можна розуміти ані в сенсі згоди уявлення з трансцендентною дійсністю, ані в сенсі згоди одного уявлення з іншими; істина – це таке поєднання уявлень, що відбувається на основі правила, яке має всезагальне значення, коротко – «істина є нормальність мислення»... Істина – не те, у чому всі згодні – усі згодні, напевно, лише в прагненні до щастя – а те, у чому всі *мають бути згодні*» [5, с. 293]. Тому слова В. Капітона про те, що «М. Бердяєв мав повне право сказати, що трансцендентальна апперцепція – «першосвідомість, занурена в суб'єкт», де суб'єкт і об'єкт тотожні, де не розрізняються явище й річ-у-собі» [4, с. 561], можуть стосуватися й П.Кудрявцева.

Варто сказати кілька слів про підсумкові міркування двох київських філософів. Якщо М. Бердяєв викладає типову екзистенціалістсько-персоналістську настанову: «наше пізнання й наша моральність застосовні лише до світу явищ, за яким ховається абсолютне ніщо. Трансцендентальна філософія знищує остаточно трансцендентну філософію... Ми служимо абсолютному благу й найвищій меті світу, лише беручи участь у соціальній боротьбі наших днів, а зовсім не через звернення нашого погляду до фікції умосяжного світу. І наша справа, кінцева та обмежена, має значення вічне й нескінченне» [2, с. 234], то П. Кудрявцев зауважує, що «... у філософії релятивізм не може бути доведеним до кінця без логічного протиріччя: хто намагається довести релятивізм, той спростовує його» [5, с. 326].

Роль ідей першої книги М. Бердяєва як джерела його майбутніх оригінальних поглядів лаконічно визначив С. Радіонов: «Саме постійна зверненість мислителя до проблеми духа, до проблеми конфлікту особистості й суспільства, до проблеми соціальної правди привели його через неокантіанство до метафізики» [7, с. 296]. Можна з упевненістю сказати, що Р. Цвален конкретизує цю думку, говорячи, що «Бердяєв відкине поняття *прогресивної, пристосованої, типової особистості*, але решту епітетів, вживаних ним до цього, він візьме з собою: це – *вільна, історична, активна, сильна, цільна, самоцільна, автономна, конкретна* особистість, яка ніколи не повинна ставати *засобом* або пасивним *знаряддям*. Намічається зсув з акцентування наукового, об'єктивного факту до акцентування цінностей» [9, с. 285]. В. Свириденко підсумовує погляди М. Бердяєва на науку словами, які також цілком стосуються й П. Кудрявцева: «це був період переходу від класичної науки до некласичної, і, відповідно, змінювалося багато параметрів характеристики науки, її «образу», її відношення до людини та буття. Тому, якщо відволіктися від традиційно-раціоналістичного або класичного образу науки, від її інтерпретації в дусі прагматизму, якщо врахувати образ науки, який виникає завдяки появі некласичної (а надто постнекласичної) науки, то багато характерних рис, які М. Бердяєв розглядав як такі, що притаманні лише філософії (і не властиві науці), доведеться серйозно переглянути або переосмислити. Це стосується, наприклад, співвідношення науки й людської свободи, науки та буття, наукового пізнання й творчості, місця науки в духовному житті людини й місця людини та людського буття в тій картині «об'єктивованого» світу, який створює наука» [8, с. 558]. Через це, а особливо після аналізу

«Суб'єктивізму та індивідуалізму в суспільній філософії», твердження самого вищезазначеного дослідника про те, що «у М. Бердяєва немає спеціальних робіт, присвячених філософії науки» [8, с. 551], навряд чи можна визнати таким, що відповідає дійсності.

Основним висновком з цієї статті є те, що зближення, а часто й повний збіг поглядів представників світської (Микола Бердяєв) і православно-християнської духовно-академічної філософії (Петро Кудрявцев) сталися завдяки осмисленню філософських знахідок

неокантіанства, найперше в колі епістемологічної проблематики. Тому перспективи подальших досліджень, дотичних до тематики цієї статті, вбачаємо в необхідності докладнішого вивчення філософської спадщини українських мислителів минулих століть, зокрема становлення й розвитку їхніх поглядів на особливості наукового знання. Адже це дасть змогу не лише краще зрозуміти творчість того чи іншого представника філософії нашої країни, а й допоможе глибше, зважаючи на сьогодення, усвідомити сутність філософії загалом.

Список використаних джерел

1. Андреева Т. А. Бердяев об индивидуальном и всеобщем в социальном бытии / Татьяна Александровна Андреева // *Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя М. О. Бердяєва): український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді.* — Вип. 1. — К.: ПАРАПАН, 2003. — С. 277—284.
2. Бердяев Н. А. Субъективизм и объективизм в общественной философии. Критический этюд о Н. К. Михайловском / Николай Александрович Бердяев / Составление и комментарии В. В. Сапова. — М.: Канон+, 1999. — 480 с. — (История философии в памятниках).
3. Бердяев Н. А. Самопознание / Николай Александрович Бердяев // *Самопознание: Сочинения.* — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 1999. — 624 с. — С. 251—606. — (Серия «Антология мысли»).
4. Капитон В. П. К вопросу о реальности объективных законов / Владимир Павлович Капитон // *Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя М. О. Бердяєва): український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді.* — Вип. 1. — К.: ПАРАПАН, 2003. — С. 560—563.
5. Кудрявцев П. П. Сочинения: в 2 т. Т. 1.: Абсолютизм или релятивизм? / Петр Павлович Кудрявцев; под ред. Волкова А. Г., авт. вступ. ст. Мозговая Н. Г. — Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2012. — 332 с. — (Серия «Антология украинской мысли»).
6. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819–1920: Філософський спадок / Наталія Григорівна Мозгова. — К.: Книга, 2004. — 320 с.
7. Радионов С. В. Николай Бердяев и русская интеллигенция / Сергей Викторович Радионов // *Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя М. О. Бердяєва): український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді.* — Вип. 1. — К.: ПАРАПАН, 2003. — С. 295—298.
8. Свириденко В. М. Проблема науки в философском творчестве Н. А. Бердяева / Вадим Михайлович Свириденко // *Метаморфози свободи: спадщина*

References

1. Andreeva, T. A. (2003). Berdiaev on the individual and common in the social being. *Metamorphosis of freedom: Berdiaev's heritage in modern discourse (to 125th M. O. Berdiaev's Anniversary): Ukrainian bulletin of Russian philosophy. Bulletin of the Russian Philosophy Society at the Ukrainian Philosophy Fund.* Issue 1. Kyiv: PARAPAN, 277—284. [in Russian]
2. Berdiaev, N. A. (1999). *Subjectivism and objectivism in public philosophy. Critical essay on N. K. Mikhailovskii. Compl. and comment. by V. V. Sapov.* Moscow: Kanon+. [in Russian]
3. Berdiaev, N. A. (1999). *Self-knowledge.* In: *Self-knowledge: Oeuvres.* Moscow: EKSMO-Press; Kharkov: Folio, 251—606. [in Russian]
4. Kapiton, V. P. (2003). To the issue of objective laws reality. *Metamorphosis of freedom: Berdiaev's heritage in modern discourse (to 125th M. O. Berdiaev's Anniversary): Ukrainian bulletin of Russian philosophy. Bulletin of the Russian Philosophy Society at the Ukrainian Philosophy Fund.* Issue 1. Kyiv: PARAPAN, 560—563. [in Russian]
5. Kudriavtsev, P. P. (2012). *Oeuvres: in 2 vol. Vol. 1: Absolutism or relativism?* Melitopol: Publishing House MGT. [in Russian]
6. Mozhova, N.H. (2004). *Kyiv Theological Academy, 1819–1920: Philosophical heritage.* Kyiv: Knyha. [in Ukrainian]
7. Radionov, S. V. (2003). Nikolai Berdiaev and Russian intelligentsia. *Metamorphosis of freedom: Berdiaev's heritage in modern discourse (to 125th M. O. Berdiaev's Anniversary): Ukrainian bulletin of Russian philosophy. Bulletin of the Russian Philosophy Society at the Ukrainian Philosophy Fund.* Issue 1. Kyiv: PARAPAN, 295—298. [in Russian]
8. Sviridenko, V. M. (2003). The problem of science in N. A. Berdiaev's philosophical works. *Metamorphosis of freedom: Berdiaev's heritage in modern discourse (to 125th M. O. Berdiarv's Anniversary): Ukrainian bulletin of Russian philosophy. Bulletin of the Russian Philosophy Society at the Ukrainian Philosophy Fund.* Issue 1. Kyiv: PARAPAN, 551—559. [in Russian]

- Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя М. О. Бердяєва): український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. — Вип. 1. — К. : ПАРАПАН, 2003. — С. 551—559.
9. Цвален Р. Понятие «личности» в произведениях Николая Бердяева / Регула Цвален // Н. А. Бердяев и единство европейского духа / под ред. Владимира Поруса (Серия «Религиозные мыслители»). — М. : Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2007. — С. 284—293.
9. Zwahlen, R. (2007). *The concept of “personality” in Nikolai Berdiaev’s works*. In : N. A. Berdiaev and integrity of the European spirit. Ed. by V. Porus. Moscow : St. Apostle Andrew Biblical and Theological Institute, 284—293. [in Russian].

Відомості про автора:

Матюшко Богдан Костянтинівич
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01061, Україна
doi: 10.7905/vers.v1i5.1118

Надійшла до редакції: 12.08.2015 р.

Прийнята до друку: 28.08.2015 р.

Information about the author:

Matiushko Bohdan Kostiantynovych
National Pedagogical Dragomanov University,
9 Pirohov Street, Kyiv, 01601, Ukraine
doi: 10.7905/vers.v1i5.1118

Received at the editorial office: 12.08.2015.

Accepted for publishing: 28.08.2015.